

05/23

DRAAGKRACHT EN DRAAGLAST VAN BOEREN IN FRYSLÂN

Inhoud

2	Samenvatting
4	Inleiding
5	Hoofdstuk 1: Draagkracht en draaglast van boeren in Fryslân
8	Hoofdstuk 2: Het belang van balans tussen draagkracht en draaglast
10	Hoofdstuk 3: Krachten en lasten
10	Vaardigheden
12	Regels en Wetten
14	Vergoedingen
16	Passie
18	Overname
21	Financiële buffer
23	Publieke opinie
25	Visie en plannen
28	Hoofdstuk 4: Streven naar een gezonde balans
29	Bronnen
30	Colofon

// SAMENVATTING

Hoe is het gesteld met de balans tussen draagkracht en draaglast van boeren in Fryslân? Planbureau Fryslân heeft dit onderzocht aan de hand van 24 interviews met boeren en hun gezinsleden. In deze diepgravende gesprekken werden zij gevraagd naar hun draagkracht - factoren waaruit ze kracht putten -, en hun draaglast: factoren die hen zorgen gaven.

Als draaglast en draagkracht in balans zijn, levert dat een gezonde spanning op, een gevoel van enthousiasme om met uitdagingen aan de slag te gaan. Wordt de draaglast echter groter dan de draagkracht, dan ontstaan er problemen. Momenteel bevinden boeren zich in een situatie van grote draaglast. Daar moet veel draagkracht tegenover staan om de balans niet door te laten staan naar de negatieve kant.

Draagkracht ligt in een sterke passie voor het boerenleven, een scala aan vaardigheden, het beschikken over voldoende financiële armslag en een buffer, het hebben van plannen en een visie voor de langere termijn, en een harmonieus bedrijfsovernametraject.

Wat ook als draagkracht wordt ervaren is het kunnen omgaan met onzekerheid rondom voortdurend veranderende regels en wetten, het kunnen omgaan met de krappe vergoeding voor geleverde producten en het bestand zijn tegen (voor)oordelen. Deze draaglasten vormen op hun beurt wel een aanslag op de draagkracht.

In deze rapportage komen draagkracht en draaglast aan bod aan de hand van de volgende thema's: vaardigheden, passie, financiële buffer, visie en plannen, regels en wetten, vergoedingen, overname en publieke opinie.

De krachten en lasten worden om en om belicht, geïllustreerd met uitspraken van de boeren en hun gezinnen zelf.

DRAAGKRACHT

- Vaardigheden
- Passie
- Financiële buffer
- Visie en plannen

DRAAGLAST

- Regels en wetten
- Vergoedingen
- Overname
- Publieke opinie

// INLEIDING

Planbureau Fryslân doet onderzoek naar hoe het met inwoners van Fryslân in veranderende omstandigheden gaat. Het planbureau wil met zijn onderzoeken bestuurders en beleidsmakers helpen om goed afgewogen keuzes te kunnen maken.

Onderzoek naar het welzijn van mensen is niet altijd in cijfers te vatten. De veranderende omstandigheden zijn soms erg complex. Groepen die de impact daarvan het meest voelen, zijn soms erg specifiek. In deze gevallen is een kwalitatieve duiding nodig. Planbureau Fryslân treedt dan in direct gesprek met burgers om hiervan, op een zo onafhankelijk mogelijke wijze, verslag te doen.

Het doel van dit rapport is het vergroten van begrip voor het welzijn van boeren in Fryslân. Planbureau Fryslân wil hiermee het politieke en maatschappelijke debat over de toekomst van landbouw voeden met een persoonlijk perspectief, namelijk dat van de boer als méns. Er wordt veel gediscussieerd over waar de landbouw nu staat, waar deze vandaan is gekomen en waar het naartoe moet. Een recente en op wetenschappelijke methoden gebaseerde analyse over het welbevinden van de Friese boeren kan een bijdrage leveren aan deze discussie. Deze rapportage is gebaseerd op 24 interviews die zijn afgenomen onder meerdere generaties in vijf families met een melkveebedrijf in Fryslân.

Deze aanpak kent beperkingen. Het is niet mogelijk om ferme uitspraken te doen over hoe boeren zich over het algemeen voelen. Wel kunnen de interviews een pallet geven van de belemmeringen en kansen die boeren ervaren. Door dit pallet te illustreren met rechtstreekse citaten krijgen we meer begrip voor de alledaagse ervaring van de boer. Alle interviews zijn door het Planbureau Fryslân geduid door middel van een model. In de eerste paragraaf wordt uitgelegd hoe dit model de 'draagkracht' en 'draaglast' van boeren in beeld brengt. Vervolgens worden afzonderlijke elementen uit het model toegelicht vanuit de afgenomen interviews.

Planbureau Fryslân hoopt dat deze rapportage bijdraagt aan meer aandacht voor het welzijn van boeren. In het debat over de toekomst van de landbouw worden economische, ruimtelijke en sociale dimensies vaak gescheiden. Voor de boer zelf is dit het meest kunstmatig. Voor haar of hem geldt dat werken, wonen en samenleven juist innig met elkaar verstrengeld zijn. Het lectoraat Familiebedrijven van hogeschool Windesheim geeft aan dat een debat, dat meer begrip toont voor deze verwevenheid, een rijker en menselijker debat is.

Deze rapportage is gebaseerd op het onderzoek naar agrarische bedrijfsopvolging, dat Planbureau Fryslân samen met de hogescholen Windesheim (penvoerder), AERES en Van Hall Larenstein (en in samenwerking met LTO Noord en NAJK) uitvoerde. Voor dit onderzoek werden boeren en hun gezinnen bevroegd over zaken rond overname, maar ook over draagkracht en draaglast. Het onderzoek mondde uit in een werkboek dat boerenfamilies kan ondersteunen bij een harmonieuze [bedrijfsopvolging](#) en dient als opstap naar vervolgonderzoeken en -rapportages. Het werkboek biedt meer informatie over de gevolgde methodiek.

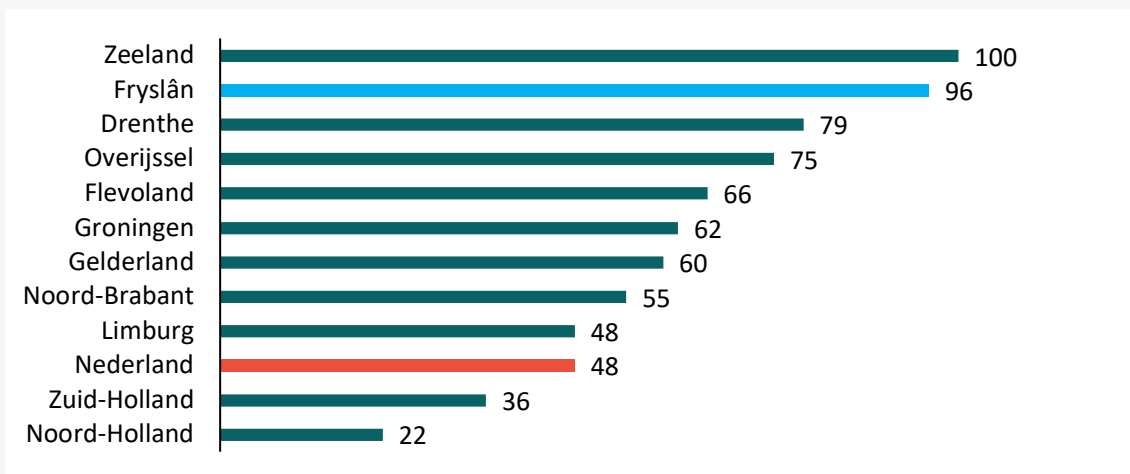
// HOOFDSTUK 1: Draagkracht en draaglast van boeren in Fryslân

Als er momenteel één beroepsgroep dagelijks het onderwerp is van felle, bijna gepolariseerde politieke en maatschappelijke discussies, dan zijn het wel de boeren. Vaak gaat het over hen, over hun aandeel in stikstof, mest, dierenwelzijn en wegblokkades. Maar is dit beeld wel realistisch genoeg? Zijn de boeren wel echt in beeld? Zoals ze zijn, met hun passies en hoofdbrekens?

Planbureau Fryslân onderzoekt al vier jaar groepen inwoners waarover veel beelden in omloop zijn, maar waarvan de omstandigheden waarin zij leven toch grotendeels onbekend zijn. Eerder deed Planbureau Fryslân onderzoek naar ouderen die langer thuis wonen, mantelzorgers, mensen die moeite hebben met taal, of groepen die kwetsbaar zijn voor computercriminaliteit.

Boeren vormen nog altijd een belangrijke groep inwoners in Fryslân, zowel in absolute als in relatieve zin. In het kader van het meerjarenproject 'Burgers in Beeld' nam Planbureau Fryslân daarom plaats aan de keukentafels van boeren en hun gezinnen (24 personen van 16 tot 66 jaar, werkzaam in de melkveehouderij). In deze gesprekken werd gevraagd naar hun passie voor het boerenbedrijf en hun zorgen daarover.

Aantal landbouwvestigingen per 10.000 inwoners per provincie en Nederland

Bron: KvK Handelsregister 2022

Dé boer is niet in één definitie te vangen. Allereerst gaat landbouw over veeteelt, akkerbouw en (glas)tuinbouw. Veeteelt is weer onder te verdelen in zeven subsectoren: het houden van melkvee, paarden en ezels, pluimvee, rundvee (geen melkvee), schapen en geiten, varkens, en overige dieren.

Daarnaast zijn er biologische en reguliere bedrijven, bedrijven met veel en weinig vee, boerderijen en land die in eigen bezit zijn of gepacht worden, boeren die met een overnemer samenwerken en boeren wier bedrijf niet wordt overgenomen, bedrijven op 'goede' en op 'arme' grond, en al dan niet bij natuurgebieden.

Tot slot speelt ook de persoonlijke situatie een grote rol: heeft de boer een partner of een gezin, of boert de boer alleen? Is er sprake van een eenmansbedrijf, een VOF of een maatschap? En dit zijn nog maar enkele verschillen.

Eén ding hebben boeren en hun gezinnen gemeen. Ze wonen, werken en leven op dezelfde locatie. Dikwijls gaat het om een familiebedrijf dat van de ene op de andere generatie werd en wordt overgedragen. Boeren bevinden zich bovendien in een complex spanningsveld tussen broodwinning en milieueisen. Het vraagt veel veerkracht van boeren en hun gezinnen om hierin een weg te vinden.

In dit rapport staat de balans tussen de draagkracht en de draaglast van de melkveehouders en hun gezinsleden centraal. Let wel: het gaat om 24 gesprekken. Op basis daarvan kunnen we geen beeld schetsen hoe het met alle boeren gaat. Wel geeft dit onderzoek een overzicht van de lusten en de lasten die boeren in het alledaagse leven ervaren. De citaten in de tekst zijn letterlijke uitspraken uit de interviews.

70 jaar landbouw in Nederland

55.000

In 1950 landelijk 410.000 bedrijven, in 2016 gaat het om 55.000.

6

Zes van de zeven boerenbedrijven zijn verdwenen in de afgelopen zeventig jaar.

32,4

In 1950 had een bedrijf gemiddeld 5,7 hectare grond, in 2016 gemiddeld 32,4 hectare.

160

In 1950 had een veehouder gemiddeld 13 runderen per bedrijf, in 2016 was dat 160.

8.200

In 1950 gaf een koe gemiddeld 4.000 liter melk per jaar, in 2016 was dat 8.200 liter.

118.000

In 1950 telde de landbouw 480.000 gezinsarbeidskrachten, in 2016 waren dat er 118.000.

172.000

In 1950 waren er 580.000 mensen werkzaam in de landbouwsector, in 2016 ging het om 172.000.

1

In 1950 kende Nederland vooral gevarieerde landschappen, de schaalvergroting en ruilverkaveling gaven meer grootschalige eenvormige landschappen.

78 miljard

In 1950 produceerde de veestapel 49 miljard kilo mest op jaarbasis (117 miljoen kilo fosfaat), in 2016 was dat 78 miljard kilo mest op jaarbasis (177 miljoen kilo fosfaat).

Bron: CBS 2017

// HOOFDSTUK 2: Het belang van balans tussen draagkracht en draaglast

“Ik vind het heerlijk om boer te zijn. Lekker buiten, nu helemaal met het mooie weer, lekker aan de gang. En eigen baas, dus zelf het stuur in handen, en daarmee de dingen doen zoals jij het wilt. Met de dieren aan de gang, als ze moeten kalveren, dan vind ik het mooi om te zorgen dat het goed gaat. Natuurlijk gaat er ook wel eens wat mis, en dan baal je. Maar dan probeer je er weer voor te zorgen dat het weer goed gaat. Iedereen maakt wel eens tegenslagen mee.”

Ieder mens heeft te maken met spanningen, tegenslagen of hoofdbrekens, veroorzaakt door diverse factoren of eisen van buitenaf. Dit wordt draaglast genoemd. Daar tegenover staat draagkracht: het vermogen om met die draaglast om te gaan. Dit vermogen kan bestaan uit vaardigheden, steun, passie, financiële armslag en een buffer, een goede gezondheid, een ondersteunend en meehelpend netwerk van familie en vrienden. Als draaglast en draagkracht in balans zijn, leveren ze een gezonde spanning op, het enthousiasme om met uitdagingen aan de slag te gaan. Als de draaglast groter wordt dan de draagkracht, ontstaan problemen. De draaglast kan te groot zijn, bijvoorbeeld door te veel tegenslagen en eisen in te korte tijd. En de draagkracht kan te laag zijn door bijvoorbeeld ziekte, oververmoeidheid of het ontbreken van steun of perspectief. Kortom, als aan de ene kant van een denkbeeldige balans veel hoofdbrekens staan, dan is er aan de andere kant veel kracht nodig om de balans niet door te laten slaan in het negatieve. De draagkracht van boeren is groot. De boeren en hun gezinsleden die geïnterviewd zijn noemen een groot scala aan vaardigheden, passies en randvoorwaarden om goed te kunnen boeren.

Het leven van boeren en hun gezinnen kan onder (te) grote spanning staan door stressfactoren als een grote werkdruk, onzekerheid over de toekomst en de financiële markt, de druk van wetgeving, sociale en geografische isolatie, conflicten met medewerkers en familieleden, zorgen over familieopvolging van het boerenbedrijf, onvoorspelbare gebeurtenissen en een negatief imago.

Er komt veel op boeren af, allereerst op het bedrijf zelf: het werk is nooit klaar, het gaat om lange werkdagen, zeven dagen per week, met veel administratie. Planningen worden voortdurend overhoop gehaald door onverwachte tegenslagen: weersomstandigheden zoals ernstige regenval of droogte, een leiding die kapot vriest, ziekte onder het vee, een dier dat sterft, een geknapte mestsilo, een ontsnapte of vastzittende koe, een defecte melkmachine of krachtvoerbox, penicilline in de melktank waardoor de hele inhoud waardeloos is geworden, koeien die wild heen en weer rennen door een laag overvliegend gevechtsvliegtuig, noem maar op. Tegenslagen die de toch al lange werkdagen nog langer maken, geregeld tot in de nacht. Daarnaast hebben de meeste tegenslagen ook nog grote financiële consequenties.

Recente cijfers wijzen op de urgentie om stil te staan bij de balans tussen draagkracht en draaglast. Voor dertig boeren in Nederland werd de druk in 2020 namelijk te groot. Onderzoek van Stichting 113 Zelfmoordpreventie bevestigt dat boeren relatief vaker een einde aan hun leven maken dan andere beroepsgroepen. Kijkend naar het aantal zelfdodingen per 100.000 agrariërs steeg het suïdecijfer onder deze beroepsgroep van 12,6 in 2013 naar 15,9 in 2020. Dit is hoger dan het landelijke cijfer van 10,6 per 100.000 mensen. De agrarische sector staat daarmee in de top-3 van beroepssectoren met een relatief hoog risico op zelfdoding. (Stichting 113 Zelfmoordpreventie, 2022).

Het vraagt nogal wat veerkracht om deze druk het hoofd te kunnen bieden en zo de balans te houden. De boeren en hun gezinsleden geven aan dat hun veerkracht vooral bestaat uit een scala aan vaardigheden, passie, het handhaven van een financiële buffer, een geslaagd overnametraject, een duidelijke visie en het hebben van plannen.

Voor beide kanten van de balans geldt dat het om zaken gaat die elkaar versterken. Zo kan het ontbreken van een overnemer of een overname vol familieconflicten, in combinatie met de voortdurend veranderende regels en wetten, met een spervuur aan vooroordelen ervoor zorgen dat de balans doorslaat naar de negatieve kant. En zo kan een financiële buffer, passie, saamhorigheid in de familie, gezondheid, een scala aan vaardigheden en een duidelijke visie flink bijdragen aan de positieve kant van de balans.

// HOOFDSTUK 3: Krachten en lasten

Hoe ervaren boeren en hun gezinnen de balans tussen draagkracht en draaglast? In dit hoofdstuk komen draagkracht en draaglast aan bod aan de hand van de volgende thema's: vaardigheden, passie, financiële buffer, visie en plannen, regels en wetten, vergoedingen, overname en publieke opinie. De krachten en lasten worden om en om belicht, geïllustreerd met uitspraken van de boeren en hun gezinnen zelf.

- | “Kunnen omgaan met druk en onzekerheid”
- | “Problemen tijdig signaleren en oplossen”
- | “Beschikken over de juiste, actuele kennis”

Over welke vaardigheden moet een boer beschikken om het melkveebedrijf te kunnen runnen in deze tijd? De boeren en hun gezinsleden zijn vrij uitgesproken over deze vaardigheden. Unaniem noemen ze het kunnen omgaan met druk. Het is belangrijk om niet wakker te liggen, 's avonds een knop te kunnen omdraaien, en problemen van zich af laten glijden. Woorden als stressbestendig, flexibel en gemotiveerd zijn worden genoemd. Maar ook: vooruit kunnen kijken, alles goed uitzoeken en zo nodig advies vragen, focus houden, een lange adem en een enorm aanpassingsvermogen hebben, creatief zijn, staande kunnen blijven in dynamische processen vol onverwachte tegenvallers, het goed bij blijven door vakliteratuur en contacten met collega's en studieclubs. En: hart voor de zaak hebben, optimistisch zijn, meegaan met de tijd, geestelijk sterk in de schoenen staan, kunnen innoveren, aanpakken, over de juiste kennis beschikken.

Een boer moet een manager zijn en problemen tijdig signaleren en oplossen, en zoals een geïnterviewde het verwoordde: “je alleen druk maken over dingen waar je zelf invloed op hebt.” Uiteraard moet een boer goed en verantwoord kunnen omgaan met vee, grond, milieu, apparatuur en administratie en zodanig boeren dat het bedrijf levensvatbaar blijft. De boer moet dus alle omstandigheden meenemen in de bedrijfsvoering, zoals de nabijheid van een natuurgebied. Een boer moet fysiek en mentaal sterk zijn, oog hebben voor iedereen en goed kunnen communiceren. Een karakter waarbij tegenvallers als uitdaging worden ervaren is belangrijk.

Het beschikken over deze vaardigheden wordt als noodzakelijk omschreven om staande te blijven onder de huidige druk, de onzekerheid, de krappe financiële marges en de vele oordelen over boeren. In de samenwerking op het boerenbedrijf vullen vaardigheden elkaar aan. Zo brengt de oudere generatie kennis, ervaring en netwerk in, en voegt de jongere generatie recente kennis en vitaliteit in, en de gedrevenheid om het boerenbedrijf van de ouders over te nemen.

Ontbreekt het de boeren aan deze vaardigheden, of staan ze ernstig onder druk, dan kan de balans doorslaan naar de negatieve kant.

“Doorzettingsvermogen, kunnen samenwerken, optimisme, zelfstandig zijn, dat zijn wel de hoofdzaken. En een brede blik. En verder een houding van het-komt-zoals-het-komt, want het valt niet mee met al die regels en wetten. Je moet er ook wel wat gemakkelijk in staan, anders houd je het niet vol met de situatie zoals die nu is.”

“Ik ben de vijfde generatie boer in onze familie. Boeren moeten vooral stressbestendig zijn, vooral nu. Je krijgt steeds meer gedonder om je oren. Ik maak me niet zoveel zorgen over de toekomst, het komt zoals het komt. Want als ik er last van heb, dan zijn er wel meer die er last van hebben, denk ik maar. En dan heeft één van ons wel een oplossing.”

“Ik hou mijn kennis goed op peil. Ik lees vakbladen, zoek informatie, heb contact met andere boeren. De landbouw is enorm in ontwikkeling. Dat maakt de sector ook zo mooi. Er is geen sector waarin zoveel geïnnoveerd wordt als in de landbouw.”

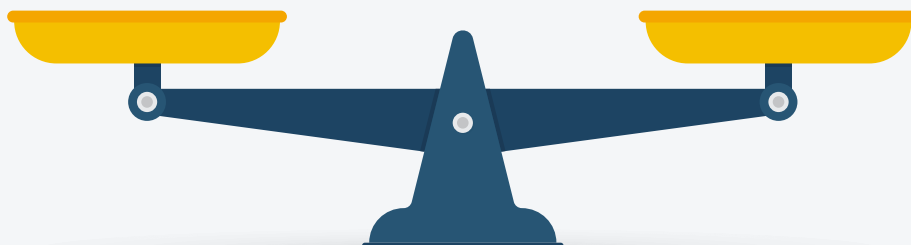
“Je moet als boer wel heel gemotiveerd zijn. Een optimist ziet het werken met dieren, natuur, afwisseling, eigen baas. Maar een pessimist zegt: *‘Je steekt jezelf enorm in de schulden voor een hongerloontje, je werkt dag en nacht, en het levert niks op.’* En je moet flexibel zijn, want de regelgeving verandert per maand. Veel oudere boeren hebben zoiets van: *‘Die stomme regelgeving, ik ben er klaar mee.’* Maar veel jonge boeren zijn nog wel bereid om een bedrijf over te nemen, ze zijn flexibel. En dat moet ook, anders red je het niet. Je hebt niet veel grip op de regelgeving.”

DRAAGKRACHT

- Vaardigheden
- Passie
- Financiële buffer
- Visie en plannen

DRAAGLAST

- **Regels en wetten**
- Vergoedingen
- Overname
- Publieke opinie

- | “Regels en wetten veranderen voortdurend”
- | “Veel regels zijn ‘bedacht’ en niet uitvoerbaar”
- | “De ene regel botst met de andere”

Voortdurend veranderende door overheden opgelegde regels en wetten, en de daaruit voortvloeiende onzekerheid, trekken een zware wissel op de boeren en hun gezinnen. Het gaat niet alleen om hun werk, maar om hun hele bestaan. En het bestaan van hun gezin dat op de boerderij woont en meehelpt. Er is veel incasseringsvermogen, stressbestendigheid en flexibiliteit nodig om met deze onzekerheid om te kunnen gaan. De boeren en hun gezinsleden geven aan dat er geen heldere, gedeelde visie is van zowel de overheid als landbouworganisaties op een gewenste ontwikkelingsrichting van de melkveehouderij: *“De overheid bedenkt even wat, en klaar, maar in de gezinnen leeft het door.”* Boeren weten op veel vlakken niet waar ze aan toe zijn en waaraan ze zich moeten houden. Daardoor houden zowel zij als de banken de hand op de knip.

Boeren zien hun vrijheid ingeperkt. Ze geven aan dat ze de doelen die de overheid stelt niet op hun eigen manier mogen behalen, met hun eigen kennis en ervaring, maar dat ambtenaren dat doen door hun bedrijfsvoering met regels en wetten te sturen. *“De overheid gaat op de stoel van de ondernemer zitten.”* Dit wordt als een miskennis van hun professionaliteit ervaren, en druist in tegen de waarde van zelfbeschikking en vrijheid.

Unaniem geven boeren aan het idee te hebben dat veel regels achter een bureau worden bedacht, terwijl die in de praktijk helemaal niet haalbaar zijn. Of botsen met andere regels. Of ze investeren om aan een regel te voldoen, die vervolgens al snel weer wordt veranderd. Maar afbetalen moeten ze wél, naast het doen van alweer een nieuwe, gedwongen investering.

Het geeft boeren hoofdbrekens dat veel overheidsregels en -wetten vóór en niet mét hen worden bedacht, en dat ze onvoldoende bij de besluitvorming worden betrokken, zo geven ze unaniem aan. Uit het planbureau-onderzoek [‘Oog voor Friese melkveehouders bij overheidsbeleid, wet- en regelgeving’](#) uit 2019 komt onder andere naar voren dat boeren het als rechtvaardig ervaren als hun deskundigheid serieus wordt genomen en als regelingen gelden voor een langere termijn en gebaseerd zijn op een duidelijke visie. Ook vinden boeren het eerlijk als ze tijdig betrokken worden bij de besluitvorming die hen aangaat en dat ze daarin ruimte krijgen voor hun ervaring, ideeën en mogelijke oplossingen. Tot slot ervaren ze het als rechtvaardig als ze gezien en gehoord worden zoals ze zijn, niet zoals een ‘beeld’ wil doen geloven.

Op deze manier vormt de werking van regels en wetten een positieve kracht op de balans.

“Het is bijna onmogelijk om de stikstof bij natuurgebieden naar beneden te krijgen. En wij als boeren zijn de eerste aangesprokenen. Dat plan heeft twee tranches tot 2050. Nou, dat betekent dat je niet meer kunt boeren. Maar het gaat wel over de toekomst van jonge boeren. Het raakt ook alles, je bestaansrecht als boer, ons gezin, de overname. En je vraagt je af, worden wij wel gezien?”

“Kijk, wij zaten vroeger met het melkquotum, dat was een heel duur instrument. Nu heb je afvalwaterregels, stikstofregels, en er komt steeds meer bij. En er gaat eigenlijk niks af. En die regels zijn niet altijd even uitvoerbaar in de praktijk.”

“Die regels... Het melkquotum ging eraf per 1 april 2015. Veel boeren gingen uitbreiden, maar dat liep volgens de overheid uit de klauwen. Inperking was nodig. Dus kwamen in 2016 de fosfaatrechten in beeld. De rechten gingen uiteindelijk per 1 januari 2018 in. Achteraf ben ik er heel blij mee dat we zo voorzichtig waren toen het melkquotum er af ging. Heel veel boeren investeerden in 2015 in uitbreiding. Ze bouwden grotere stallen, met de bedoeling meer koeien te gaan melken. Maar de peildatum, waarop later de fosfaatrechten werden gebaseerd, werd gezet op 2 juli 2015. Je kreeg dus rechten op het aantal koeien dat je had op die datum. Op de daarna aangeschafte koeien lagen die rechten niet. Je kon wel fosfaatrechten lenen bij de bank, maar die moest je binnen vijf jaar terugbetalen. En daar kom je dan ná je uitbreiding achter. Ook de bank kwam nog om de hoek bij veel boeren: *‘Je hebt uitgebreid, maar de stal staat voor de helft leeg, dat staat niet in het plan, terugbetalen dus.’* Veel boeren hebben het daardoor niet gered, en hielden er mee op.”

“Industrie stoot enorm veel stikstof uit. Maar in die sector zit heel veel geld, en ze beschikken over sterke advocaten. En dat is het probleem, boeren kunnen geen advocaat betalen. Die kunnen vaak alleen maar rechtsbijstand krijgen, en daar win je écht geen rechtszaken mee. En geld lenen voor een rechtszaak is er niet bij. Boeren hebben dus het nakijken.”

“De administratiedruk is enorm toegenomen, mét de nodige controle en sancties. Boeren moeten voortdurend talloze formulieren invullen. Maken ze per ongeluk één klein foutje, dan worden ze bijna als misdadigers aangesproken, en wordt het bedrijf zelfs op slot gezet. En dan de veelheid aan wetten: voor het ene facet geldt de ene wet, voor het andere facet weer een andere. Met snelle veranderingen. Momenteel bezorgen vooral de Stikstof- en Fosfaatwetten hoofdbreken bij boeren, mét een gevoel van onmacht en onrechtvaardigheid: alsof zij moeten inleveren ten gunste van de woning- en wegenbouw.”

DRAAGKRACHT

- Vaardigheden
- Passie
- Financiële buffer
- Visie en plannen

DRAAGLAST

- Regels en wetten
- **Vergoedingen**
- Overname
- Publieke opinie

- | “Boeren als financiële sluitpost tussen producent en consument”
- | “Melkprijs is in 50 jaar nauwelijks veranderd”
- | “Krappe vergoedingen leiden tot intensivering van productie”

De industrie heeft een grote invloed op het inkomen van boeren, dus op hun financiële armslag en draagkracht. Het is vooral de industrie die de prijs bepaalt die de boeren ontvangen voor de producten die zij leveren. Om voldoende inkomen te genereren zorgen boeren daarom voor zoveel mogelijk gewenste productie. Dit kan het ontwikkelen van de bedrijfsvoering in andere richtingen bemoeilijken als deze richtingen minder productie opleveren, dus minder inkomen. De boeren geven aan zich vaak de financiële sluitpost te voelen tussen producent en consument, alsof de belangen van verwerkende bedrijven, supermarkten en klanten vóór die van hen gaan.

“De handel is oneerlijk. Want kijk, in de supermarkten zijn de prijzen heel hoog, maar de boeren krijgen er heel weinig voor. Eerst waren de prijzen in de supermarkt lager. Nu zijn ze omhoog gegaan, maar voor de boeren niet. Zij draaien dus dikke winst, en met een boerderij heb je maar een kleine marge. Een paar miniprocenten op jaarbasis is al veel, terwijl de supermarkten omzet blijven draaien. Dat vind ik niet eerlijk.”

“Toen ik veertig jaar geleden begon leverde een liter melk 70-80 cent op, nu is dat 30-40 eurocent. Vrijwel gelijk dus. Maar het leven is in de afgelopen veertig jaar wél flink duurder geworden. Boeren moeten dus veel meer melk leveren om wat inkomen te krijgen. Dus meer koeien, grotere stallen, meer land, meer materieel, grotere investeringen. En het duurt tien à twintig jaar om zo'n investering af te lossen. Geld maakt geld, die uitdrukking klopt. Hebben boeren geld, dan kunnen ze gemakkelijker een investering doen die werk bespaart en meer inkomen oplevert.”

“Het milieu speelt een grote rol. We willen alles doen voor een goed milieu, maar daarin moeten we wel gecompenseerd worden. Ook de bereidheid om biologisch te gaan boeren is groot. Biologisch boeren geeft echter minder opbrengst, dus de geleverde biologische goederen zijn wat duurder. Nu het leven duurder wordt pakt de klant vaak tóch die goedkopere niet-biologische melk en groenten en dat niet-biologische vlees. Ik vind dat je als klant een overtuiging niet alleen in woorden moet belijden, maar ook met je portemonnee moet bevestigen.”

“Alles is zo voorgekauwd in Nederland. En de laatste jaren krijgen we steeds minder ruimte om de bedrijfsvoering in te vullen. Die keuzes worden vóór boeren gemaakt. Door de politiek, maar ook door de melkfabriek. Die is heel sturend, vooral nadat verschillende melkprijzen werden gemaakt, gebaseerd op hun marktpositie, dus de vraag vanuit Unilever. Daar stoor ik me aan. Want zo wordt intensief boeren gestimuleerd met een relatief hoge productie per koe en hectare, en veel aankopen van buitenaf. Forse investeringen dus met hoge financiering. Dus je raakt gauw klem vanwege aflossingsverplichtingen, zonder ruimte voor andere dingen, terwijl de maatschappelijke discussie over extensiveren gaat, de koeien naar buiten, biodiversiteit, het stikstofdossier, en dat moeten we toch wel serieus nemen. Maatschappelijk is er écht iets aan de hand. De manier waarop wij boeren wordt niet meer geaccepteerd en als we daar niets aan doen worden we weg gesaneerd.”

“Boeren worden financieel best wel ondergewaardeerd. Alles moet voor een zo laag mogelijke kostprijs, de melk en wat van het land af komt. Als boer kun je daar niks aan veranderen. De industrie bepaalt.”

DRAAGKRACHT

- Vaardigheden
- **Passie**
- Financiële buffer
- Visie en plannen

DRAAGLAST

- Regels en wetten
- Vergoedingen
- Overname
- Publieke opinie

- | “Die vrijheid, die ruimte, dat werken met dieren”
- | “Zorgen voor voldoende en goed voedsel”
- | “Eigen baas, enthousiast ondernemen”

Passie is een innerlijke drive, een intrinsieke motivatie die figuurlijk bergen kan verzetten. Het vrije leven, de natuur, het werken met dieren, eigen baas zijn, zorgen voor voedsel, ondernemen, de afwisseling, je dagen zelf kunnen indelen, veel afwisseling, dit zijn de passies die unaniem werden uitgesproken. Dat daar lange werkdagen en veel onzekerheid tegenover staan, wordt voor lief genomen.

Het is voor boeren niet gemakkelijk om er even tussenuit te gaan. Als ze op vakantie willen moeten ze iemand regelen die het werk goed kan overnemen. Dat is vaak moeilijk en kostbaar qua personeel. Hetzelfde geldt bij ziekte, het werk gaat altijd door. De vrijheid, de weidse omgeving, de koeien, de buitenlucht, zelfs het harde werken samen met gezins- en familieleden, bieden een sterke tegenhanger, of zoals een jonge boer het zegt: *“Een vrij leven met 24 uur per dag verantwoordelijkheid.”*

Boeren werken meer dan gemiddeld acht uur per dag, ook in de weekends. In drukke tijden kunnen de werkdagen oplopen tot wel twaalf, dertien uur per dag. Koplampen op de trekker aan, schouders eronder met het hele gezin, en doorwerken. Ze geven aan dat het grote voldoening geeft als er veel werk verzet is.

Ook geven de boeren en hun gezinsleven unaniem aan dat het prachtig is dat de boerderij in de familie bleef en blijft. Het werk van de (over)grootouders kon worden voortgezet, het werk van de ouders wordt voortgezet. Het blijft hun ‘thuis’ waar ze elkaar altijd kunnen ontmoeten als één van de broers of zussen het bedrijf overneemt.

Ontbreekt het aan passie, of staat deze door wat voor reden dan ook onder druk, dan vormt dat een negatieve last op de balans.

“Ik vind het heerlijk om boer te zijn. Lekker buiten, nu helemaal met het mooie weer, lekker aan de gang. En eigen baas, dus zelf het stuur in handen, en daarmee de dingen doen zoals jij het wilt. Met de dieren aan de gang, als ze moeten kalveren, dan vind ik het mooi om te zorgen dat het goed gaat. Natuurlijk gaat er ook wel eens wat mis, en dan baal je. Maar dan probeer je er weer voor te zorgen dat het weer goed gaat.”

“Ondanks de lange dagen en het harde werken voelen boeren dat ze vrijheid hebben, eigen baas zijn op hun eigen bedrijf. Het runnen van een boerderij is heel anders dan het werken in een fabriek. Boeren zijn binnen grenzen vrij om hun tijd in te delen, ook al is dat dag en nacht en het hele jaar door, en voelen zich vrij in de weidse omgeving, dicht bij de dieren en de natuur. Het is een *'way of life'*. Ze horen bij *'een club'*. Het is een aparte manier van leven, een stilzwijgende saamhorigheid, een identiteit. En daar stappen ze niet gauw uit.”

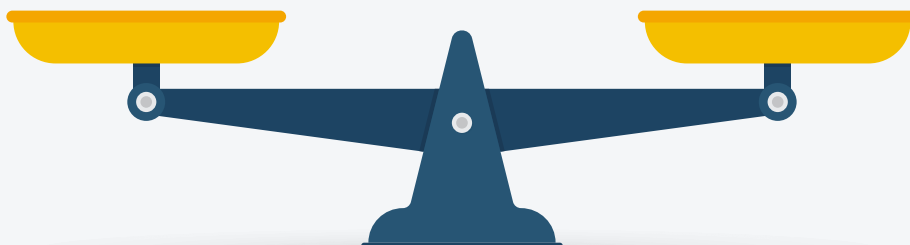
“Er zit natuurlijk wél een romantische kant aan het boer zijn, aan de vrijheid en de ruimte. Maar heel veel buitenstaanders weten niet wat daar allemaal nog achter en omheen speelt. Die zien alleen de vrijheid, de ruimte, de kalfjes. Maar je moet er 's nachts ook uit als een koe kalft. En je kunt ook niet zo gemakkelijk op vakantie. Het werk gaat dag in dag uit door, zeven dagen per week. Je kunt er niet gemakkelijk even tussenuit. Als je op vakantie wilt, moet je echt iemand regelen die het werk goed kan overnemen. En dat is moeilijk qua personeel, en de AB tikt ook per uur.”

DRAAGKRACHT

- Vaardigheden
- Passie
- Financiële buffer
- Visie en plannen

DRAAGLAST

- Regels en wetten
- Vergoedingen
- **Overname**
- Publieke opinie

- | “Overnames kunnen veel schade aanrichten in families”
- | “Ruime helft bedrijfshoofden is 55-plus”
- | “Zakelijk, sociaal en emotioneel lopen bij overname door elkaar”

Boerenwerk is doorgaans generatiewerk. Het zorgdragen voor het van de ouders overgenomen bedrijf wordt als een grote verantwoordelijkheid ervaren. Erfgoed dat niet verkwaanseld mag worden, en weer goed moet worden overgedragen aan de volgende generatie. Het is gebruikelijk dat een boer eerst vijftien jaar samenwerkt met zijn of haar ouders, daarna vijftien jaar alleen, en tot slot vijftien jaar met een overnemende zoon of dochter. Waar ‘burgerjongeren’ rond hun twintigste het ouderlijk huis verlaten, verlaten overdragende boeren hun huis pas rond hun pensioenleeftijd. Tot die tijd zijn ze daar opgegroeid en hebben ze daar gewoond, gewerkt en geleefd.

Bedrijfsoverdracht is één van de belangrijkste, maar tegelijk ook één van de moeilijkste en meest complexe en langdurende gebeurtenissen in het bestaan van een familiebedrijf. In Nederland is ongeveer 60 procent van alle bedrijven met meer dan één werknemer een familiebedrijf. In de agrarische sector gaat het zelfs om 90 procent (CBS, 2021). Wonen, werken en leven vinden allemaal op de boerderij plaats. Vaak gaat het om bedrijven die al generaties lang in de familie zijn. Alle gezinsleden werken mee, vaak al op jonge leeftijd. Is er sprake is van bedrijfsoverdracht, dan werken generaties een lange periode samen. Het is van groot belang dat deze samenwerking goed verloopt. De oudere boer heeft ervaring, de jongere boer moet gaandeweg de ruimte krijgen om het bedrijf op zijn of haar eigen manier te runnen, onder eigentijdse omstandigheden.

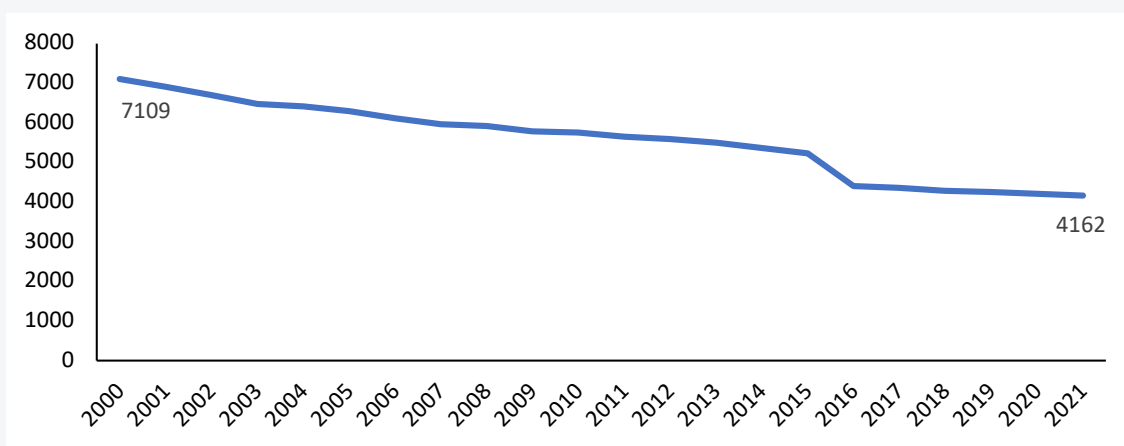
Meer dan de helft van de agrarische bedrijven in Nederland heeft een bedrijfshoofd van 55 jaar of ouder (CBS, 2021). Bij 16.000 van deze bedrijfshoofden is er geen opvolger (59%), terwijl er bij 11.000 bedrijven wel een bedrijfsopvolger is (41%). Een groot aantal bedrijven heeft of krijgt dus op korte termijn met bedrijfsopvolging of bedrijfsbeëindiging te maken.

Is er een overnemer, dan is het van groot belang dat de overname goed wordt voorbereid en dat alle belanghebbenden bij de overname worden betrokken. Bij bedrijfsopvolging lopen ‘zakelijk’ (werken) en ‘sociaal-emotioneel’ (wonen, leven, familiebanden) in boerengezinnen volledig door elkaar: het hele gezin woont of woonde op de boerderij. Iedereen werkt of werkte mee in het bedrijf, van het voeren van kalveren en het melken op zondag tot het timmeren van hekken. Het is of was hun thuis. Hoewel kinderen formeel recht hebben op een gelijkwaardig deel van de erfenis, wordt de overname bij een gelijke financiële verdeling erg lastig. De ouders moeten immers een woning en een pensioen aan het vermogen onttrekken.

De overnemer neemt vaak een enorme schuld op zich, en heeft dus financiële ruimte nodig om het bedrijf voort te kunnen zetten en een inkomen te kunnen genereren. Wanneer niet-opvolgende kinderen een gelijk deel van de erfenis opeisen komt de overdracht op losse schroeven te staan. Het is dus voor alle familieleden van groot belang dat zij goed geïnformeerd worden over de bedrijfsoverdracht, ook over de financiële implicaties en de noodzakelijke 'gunfactor', en dat zij zich in elkaars perspectief kunnen verplaatsen. Alleen dan kunnen er in goed overleg duidelijke afspraken over de overdracht worden gemaakt.

De complexiteit van bedrijfsopvolging en de risico's op conflicten kunnen een verlamdende werking op families hebben, en de onderlinge relaties beschadigen. Uitstelgedrag en het vermijden van moeilijke gesprekken lijken dan een goede oplossing op de korte termijn. Maar op een gegeven moment stapelen de problemen zich op en kan de bedrijfsopvolging in gevaar komen. Windesheim, AERES, Van Hall Larenstein en Planbureau Fryslân brachten daarom in samenwerking met LTO Noord en NAJK een [werkboek](#) uit dat agrarische families en opdrachtenboek kan ondersteunen bij bedrijfsopvolging, met tips van boeren en hun gezinsleden zelf.

Daling aantal landbouwbedrijven in Fryslân tussen 2000 en 2021

Bron: CBS 2022

Wanneer er geen opvolger is, heeft dat doorgaans veel invloed op het welbevinden van de boer en het gedwongen afronden van diens carrière. Omdat een agrarisch bedrijf om wonen, leven en werken gaat, rijst ook de vraag wat te doen met de boerderij en het land. Enkele boeren geven aan dat niet alleen door de overheid, maar ook in de publieke opinie geregeld wordt gepraat over 'minder boeren'. Maar er verdwijnen al zoveel boeren omdat er geen opvolger is. Door die natuurlijke krimp van het aantal boerenbedrijven is gedwongen uitkoop niet nodig, stellen ze.

Al met al vormt het opvolger-vraagstuk een complex thema in de balans tussen kracht en last.

"Anderen reageren vaak met 'goh, wat leuk, iemand neemt het bedrijf over?' Maar de meeste mensen hebben geen idee welke impact zo'n overname heeft, en dat het niet allen maar leuk is. Die overnameprocessen kunnen ook veel schade veroorzaken in families. Soms is het ook wel relaxed als er geen overnemer is. Dan kan ieder gewoon zijn gang gaan en heb je geen gedonder over vermogen wat overgedragen wordt. Een overname is bijna een kwestie van alles zo goed mogelijk aanpakken, en proberen de schade te beperken die je als gezin oploopt."

“Vroeger was het belangrijk dat de volgende generatie het werk van de vorige voortzette. Dat werd ook verwacht. Veranderingen konden eigenlijk niet. De generatie van na de oorlog is daar veel vrijer in geworden. Ouders van tegen de vijftig zestig zien in dat de overnemers het anders moeten doen om goed te kunnen blijven boeren. Ze laten de overnemers veel vrijer dan hun ouders en grootouders deden. Ze betrekken de jonge overnemers bij moeilijke beslissingen, en laten hen zélf beslissingen nemen.”

“De ouders gáán er voor als er een opvolger is. Als die er niet is, zie je vaak een soort moedeloosheid, de puf gaat er uit: “*Waar doen we het nog voor?*” Want de boer móet wel doorwerken tot de pensioenleeftijd, om inkomen te hebben maar ook om nog zoveel mogelijk af te lossen. Vaak gaat het om een bedrijf dat al generaties lang in de familie is. Dat maakt het nog tragischer. Zijn het pand en het land in eigen bezit, dan heeft de boer een royaal pensioen. Maar als deze worden gepacht, is die opbrengst er niet. Vaak hebben boeren ook nog eigen land bij de bank in de pacht gedaan om een investering te kunnen doen, bijvoorbeeld voor een melkrobot. Dan is de druk om af te lossen erg groot, en vaak wordt er in de laatste tien jaar niet meer geïnvesteerd, dus ze rommelen wat door met de bestaande inrichting.”

“Veel boerenkinderen hebben geen zin in die lange werkdagen. Vroeger was dat normaal, het was meestal de oudste zoon die het bedrijf zou overnemen. Dat gaf ook wel eens een druk, als deze zoon andere ambities had. Maar dát het bedrijf overgenomen werd, was vanzelfsprekend. Dat is nu anders. Je ziet het ook in andere branches, zoals huisartsen die niet meer een drukke fulltime eigen praktijk hebben, maar een maatschap met een aantal anderen, vaak met parttimewerk.”

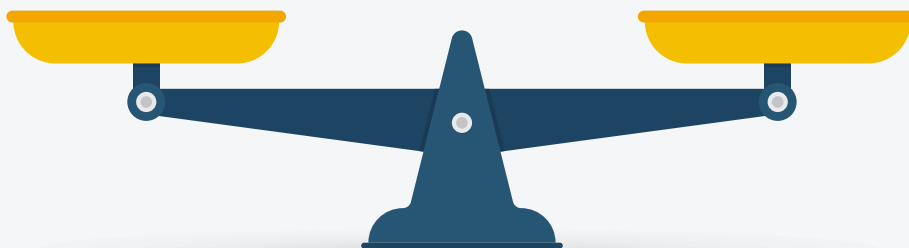
“De ligging van de boerderij heeft invloed op mogelijke kansen in de toekomst, als de boerderij niet wordt overgenomen. Sommige gebieden zijn erg geschikt voor zonnepanelen en windmolens, in sommige gebieden is de omvorming van een bedrijf tot een woonboerderij of een andere bestemming in trek. Maar het gebeurt beslist vaak dat het land wordt verkocht of verhuurd als de boer stopt, en dat de boerderij leeg achterblijft en in staat achteruitgaat. Soms worden stallen verhuurd als opslagplaatsen voor caravans of landbouwmachines, om nog een beetje inkomen te genereren.”

DRAAGKRACHT

- Vaardigheden
- Passie
- **Financiële buffer**
- Visie en plannen

DRAAGLAST

- Regels en wetten
- Vergoedingen
- Overname
- Publieke opinie

- | “Je moet je niet in de problemen investeren”
- | ”Voldoende financiële reserves om klappen op te vangen”
- | “Inkomen partner geeft ruimte en stabiliteit”

Op de achtergrond van alle hoofdbreken van boeren heeft het hebben van voldoende financiële reserves en/of eigen vermogen (pand en land) een grote invloed op het welbevinden van boeren en hun gezinnen. Is er voldoende geld om investeringen en aanpassingen te kunnen doen en financiële tegenslagen te kunnen opvangen, zodat het bedrijf niet in gevaar komt en gedegen kan worden voortgezet?

Boeren geven aan dat hun keuzes effect hebben op de langere termijn, vooral op het gebied van investeringen en de afbetalingen ervan, maar dat er in het overheidsbeleid geen sprake is van lange termijn. Dit geeft een enorm spanningsveld: “*Het is altijd weer gokken.*” Ze geven aan dat er voldoende financiële reserves moeten zijn om klappen op te kunnen vangen.

Vaak wordt het als een extra vorm van zekerheid gezien als de partner van de boer een betaalde baan buiten het bedrijf heeft, of als er een vaste vorm van nevenwerk is, zoals een camping, kinderopvang of boerderijwinkel. Als er sprake is van bedrijfsovername, is voldoende financiële ruimte voor de overnemende boer van essentieel belang om het bedrijf goed te kunnen voortzetten. Er moet dan ook sprake zijn van ‘*gunning*’ door de ouders en (eventuele) broers en zusters van de overnemende boer, dus van het afzien van een gelijkwaardig deel van de te verdelen erfenis.

“Is de boerderij het hoofdinkomen of is er nóg een hoofdinkomen? Werkt de partner volledig mee in de boerderij of niet? Ik heb natuurlijk het voorbeeld meegekregen van mijn moeder, die altijd buiten de deur werkte. Haar inkomen gaf meer financiële ruimte.”

“Ik werk ook voor mijn geld buiten het bedrijf, en dat deel je natuurlijk. Het is vooral de onzekerheid waar ik heel slecht tegen kan. Daarom ook die rust van een eigen inkomen. Dat geeft toch stabiliteit, ook voor mijn partner die de boerderij draait.”

“Ik heb altijd buiten het bedrijf heb gewerkt, met een tweede volwaardige inkomen. De manier waarop wij geboerd en geleefd hebben was mogelijk door ook dat tweede inkomen.”

“Je moet ervoor zorgen dat je nooit achteruit boert. Dus als de inflatie omhoog gaat, moet je elk jaar meer koeien melken om hetzelfde te verdienen. Of je moet dingen anders gaan doen, zodat de kosten lager worden. Je moet ondernemen, niet alleen bezig zijn met de koeien. En je moet nooit tot in de nok investeren, want als er dan iets onverwachts gebeurt, en je moet wéér investeren, dan is het gebeurd, natuurlijk. Dus altijd ruimte houden.”

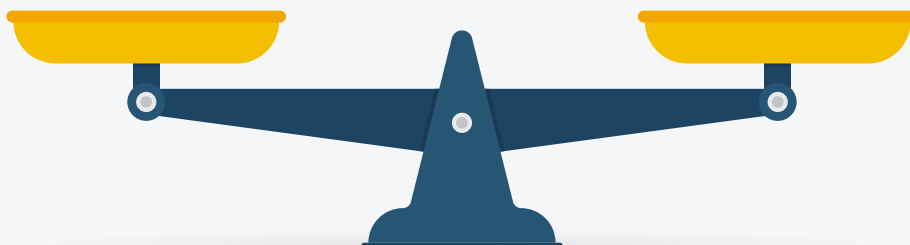
“Eerst de fosfaatrechten, nu de stikstofrechten, de prijzen niet denderend, de kosten gaan omhoog. Als je een simpel rekensommetje maakt over wat je gemiddeld gaat verdienen en de uren die je werkt, dan moet je er toch wel heel veel zin in hebben om boer te worden. Het is geen vetpot.”

DRAAGKRACHT

- Vaardigheden
- Passie
- Financiële buffer
- Visie en plannen

DRAAGLAST

- Regels en wetten
- Vergoedingen
- Overname
- **Publieke opinie**

- | “Negatief imago op milieu, klimaat en dierenwelzijn”
- | “Eenzijdige belichting van boeren kleurt publieke opinie”
- | “Vooroordelen... kom kijken en praten!”

‘*Naming, blaming en shaming*’ is het publiekelijk aanwijzen (benoemen), afkeuren en te schande maken van mensen die er andere meningen, gewoonten, leef- of werkwijzen op na houden, of simpelweg anders zijn. Het gaat daarbij vaak niet alleen om daadwerkelijke maar ook om vermeende handelingen of om een eenzijdige belichting ervan die de publieke opinie kleuren. Er is sprake van een norm enerzijds, en het niet eraan voldoen anderzijds. Die norm kan op talloze manieren zijn ontstaan: een agenda, een streven, een ontwikkeling, een tegenreactie op iets, een dominant geworden politieke of maatschappelijke overtuiging, enzovoort.

In de publieke opinie hebben boeren momenteel een negatief imago op de thema’s milieu, klimaat en dierenwelzijn. De boeren geven unaniem aan dat ‘de buitenwereld’ over het algemeen geen realistisch beeld heeft van hoe het er daadwerkelijk aan toe gaat op een boerenbedrijf, en geen zicht heeft op hoe zij zich inspinnen voor milieu en dierenwelzijn. Er wordt onvoldoende naar hen geluisterd. Ze geven aan altijd binnen wetten en regels te hebben gehandeld, maar dat die nu, vooralsnog zonder compensatie, worden aangescherpt. Ook hebben ze het gevoel dat vooral zij opdraaien voor de stikstofcrisis, vrijwel als enigen, terwijl het CBS (2023) aantoonde dat hun stikstofuitstoot nu al onder het door de Europese Commissie vastgestelde plafond ligt. Ze ervaren het als onrechtvaardig dat de ogen vooral op hen gericht zijn terwijl grote vervuilers buiten schot blijven.

De stress die dit oplevert trekt een zware wissel op het welbevinden van boeren en hun gezinnen. Het tast hun passie en de motivatie om door te werken aan, en brengt jonge opvolgers in een moeilijke startpositie. Een realistisch beeld van agrarische bedrijven en boeren, een open en respectvolle dialoog, het samen verkennen van oplossingen voor vraagstukken dragen in positieve zin bij aan goede balans tussen draaglast en draagkracht.

“In de agrarische sector is zo weinig bekend hoe het er écht aan toegaat. Dan wordt er veel gesuggereerd, of er worden aannames gedaan, en dat wordt dan weer snel gedeeld in de media. En ja, niet altijd in het voordeel van de boer. Al dat antibioticagebruik, bijvoorbeeld. Als ik zie hoe voorzichtig mijn ouders en broer moeten zijn met het gebruik ervan, en met dierenwelzijn, als ik zie wat ze allemaal doen voor die dieren om het zo aangenaam mogelijk te hebben, dan worden er negatieve dingen in de media geschetst die niet helemaal kloppen.”

“Vanmorgen hoorde ik op de radio een reclame van Wakker Dier. De hele boel werd verdraaid, en dan voor zóveel luisteraars. Zo krijgt de samenleving geen reëel beeld van boeren, eigenlijk hebben de meeste mensen helemáál geen beeld van hoe wij hier boeren en hoe het er in de rest van de wereld aan toe gaat. De productie van elke boer die je wegjaagt uit Nederland, gebeurt gewoon ergens anders. Want al die miljarden mensen moeten toch eten? We gaan heel goed met de dieren om. Want als je dat niet doet, dan draait je bedrijf niet goed. We zijn echt van goede wil. Maar je wordt soms zó als een crimineel neergezet, dat dat gewoon kan demotiveren.”

“Sociale media spelen een belangrijke rol. Dan wordt er een filmpje geplaatst van misstanden op een boerderij in Roemenië, waarbij gezegd wordt dat het een bedrijf in Nederland is. Die beeldvorming is momenteel een heel groot probleem in Nederland. Niet alleen bij boeren hoor, overal. Meninge n zijn geen feiten.”

“Boeren zijn een gemakkelijk doelwit. Ik mis een stukje reclame en scholing, want realiseren mensen zich wel dat bijna alles, wat er in de supermarkt ligt, van de boeren komt? Nu hoor je veel over vegetarisch en veganistisch. Dat is een persoonlijke keuze, en die respecteer ik. Maar waar ik problemen mee heb is de felheid waarmee ze boeren tot zondebokken maken. En ze kunnen alle boeren wel weg proberen te pesten, maar als ze dan naar de Oostbloklanden gaan, ja, daar is de uitstoot veel hoger. En dat besef is er niet bij de mensen die minder boeren willen.”

“Veel beeldvorming ontstaat door wat de media ons willen doen geloven. Er zouden minder boeren moeten overblijven, maar wie zorgt er dan voor voeding? We zullen het met ons allen moeten doen als boeren én consument. Maak het voor boeren mogelijk om goede, gezonde voeding te leveren, met zorg voor het milieu, en zie als consumenten daar de waarde van in, door de passende en kostendeckende prijs te betalen. Want eigenlijk kan het niet dat de melkprijs van nu dezelfde is als die van veertig jaar geleden.”

DRAAGKRACHT

- Vaardigheden
- Passie
- Financiële buffer
- **Visie en plannen**

DRAAGLAST

- Regels en wetten
- Vergoedingen
- Overname
- Publieke opinie

- | “Meeste boeren zijn hbo-geschoolde ondernemers”
- | “Ondernemerschap gedijt in een stabiel politiek klimaat”
- | “Ondernemen kan zéker binnen de huidige ecologische opgaven”

Ondernemen kan niet zonder visie. De visie van een bedrijf geeft aan waar het bedrijf voor staat en waar het voor gaat. Visie gaat over de stip op de horizon, en over de richting om die stip te bereiken. Meestal gaat het over een flink aantal jaren, waarbij de doelen zo nu en dan worden bijgesteld aan de hand van veranderende omstandigheden, zoals een opvolger die in beeld komt. De visie motiveert en inspireert de boer, en geeft een duidelijk kader waarbinnen ondernomen en gewerkt wordt. De visie geeft een mate van rust, voorspelbaarheid, maar ook verdieping van de gevolgde koers. Aan een visie, die zorg en verantwoordelijkheid en nut inhoudt, wordt veel enthousiasme ontleend. Visie en passie versterken elkaar.

Uit een visie vloeien keuzes voort. Zo kan voor kleinschaligheid of intensieve veehouderij gekozen worden, voor kringloop, voor biologisch, voor gemengd boeren, voor uitbreiding of inkrimping, voor zonnepanelen, voor stukken ‘fûgeltsjelân’, stukken hooiland, voor melkrobots of ‘melken met de hand’ (melkmachines), het gebruik van kunstmest of kunstmestvrij boeren, de verbinding in coöperaties, het uitvoeren van nevenwerkzaamheden, enzovoort.

Boeren, en zeker de jongere generatie, zijn bijna allemaal hbo-opgeleide ondernemers. Ze zijn vier jaar lang geschoold in thema’s als dier- en veehouderij, biodiversiteit, klimaat, gewasbescherming, stikstofemissie en innovatie, maar ook in management, bedrijfsvoering en het maken en uitvoeren van ondernemingsplannen.

Ondernemerschap gedijt het best als dat wordt gedragen door een stabiel politiek beleid met een duidelijke visie voor een langere termijn. Zo weet de ondernemer zich verzekerd van een duidelijk kader waarbinnen de eigen visie vorm kan krijgen, en waarbinnen gedegen plannen voor de langere termijn kunnen worden geformuleerd en gerealiseerd. Omdat de politieke langetermijnvisie momenteel ontbreekt, wordt ook het ondernemerschap van de boeren ernstig beperkt. Immers, de visie en plannen moeten voortdurend worden bijgesteld. Ze worden vaak gedwongen om de doelen van de overheid te halen zonder dat ze daar inspraak in hebben gehad: *“De overheid gaat op de stoel van de ondernemer zitten, in plaats van het gesprek met de ondernemer aan te gaan over allerlei mogelijke oplossingen, waarbij we onze ervaring, kennis en ideeën kunnen inzetten.”*

Een unaniem en krachtig pleidooi klonk dan ook voor langetermijnbeleid van minimaal tien jaar, en het betrekken van de boeren zelf bij dit beleid. Langetermijnbeleid biedt een podium voor gedegen ondernemerschap vanuit een eigen langetermijnvisie, het maken van goed onderbouwde plannen en het doen van juiste investeringen. En dat kan beslist binnen de huidige ecologische opgaven. Zo pleit een boer voor wettelijke verruiming van verdienmodellen, afhankelijk van omgeving en omstandigheden: *“Boeren die bij een natuurgebied wonen, moeten hun bedrijf biologisch kunnen maken, en daarin gesteund worden. En biedt boeren die daar wat verder vandaan wonen andere wegen, en dat boeren daar zelf verdienmodellen op kunnen maken. Zo zie ik hier en daar boeren die een camping, kinderdagverblijf of winkel hebben of cursussen geven, om wat extra inkomsten te hebben.”* Zo verschuift beperking van ondernemerschap naar verruiming ervan, en verschuift ‘minder’ naar ‘anders’.

De geïnterviewde boeren geven aan dat boeren elkaar kunnen voeden en steunen in hun ondernemerschap. Het leggen van verbinding met andere boeren is daarbij belangrijk, omdat ze in hun dagelijkse leven meestal erg solistisch werken. Ze geven jonge boeren en onderwijsinstellingen de tip om deze verbindingen al tijdens de studie te leggen in de vorm van jaargroepen en studieverenigingen. Ook noemen ze de verbinding in coöperaties, waarin boeren elkaar voeden in hun visie en de daaruit voortvloeiende plannen. Bijvoorbeeld in het starten van lokale initiatieven zoals ‘Kopen bij de boer’, eetboxen of levering aan de horeca. Of in onderlinge ruilsystemen: de ene boer levert mest, de andere boer levert mais terug. Of als grondcoöperatie waarin vrijkomend vastgoed dat ten gunste van de lokale boeren wordt ingezet. Ook op het gebied van energievoorziening kunnen boeren veel betekenen, door de daken van hun stallen beschikbaar te stellen voor zonnepanelen die ook energie opwekken voor woningen in hun omgeving. Tot slot benadrukken ze het belang van maatschappelijke verbindingen en dialoog, omdat de maatschappij als geheel voor grote ecologische transitie staat. Open dagen kunnen daarin veel betekenen.

“Vaak wordt vergeten dat de huidige landbouw het resultaat is van dik 50 jaar beleid. En heel veel wordt op Europees niveau bedacht. Europa legt Nederland bepaalde zaken op, en Nederland moet het vervolgens regelen. Fosfaatrechten, stikstofrechten, nitraat, water, van alles. En dan moet Nederland maar bedenken hoe dat uitgevoerd moet worden.”

“De regels veranderen ook razendsnel. Zo'n veertig jaar geleden ging landbouwbeleid over de volgende drie à vier jaar, nu is dat maar een half jaar of korter. De vrijheid van boeren is in de afgelopen jaren flink beperkt. De administratiedruk is enorm toegenomen, mét de nodige controle en sancties. Boeren moeten voortdurend talloze formulieren invullen. En dan de veelheid aan wetten: voor het ene facet geldt de ene wet, voor het andere facet weer een andere. Met snelle veranderingen.”

“Je wordt constant met informatie en veranderingen geconfronteerd. De overheid bedenkt van alles. Er is geen beleid waar we tien of vijftien jaar mee vooruit kunnen, laat ze dát eens bedenken. We weten nu totaal niet waar we aan toe zijn. Het is geen beleid, maar allemaal losse flodders. Dat maakt zowel boeren als banken voorzichtig. Wil je het echt goed doen, dan moet er voor de langere termijn beleid komen. Met richtlijnen. En niet steeds: *‘Dit moet weer anders, dat moet weer anders.’* Je kunt niet investeren als je je steeds weer moet aanpassen aan wat er nu weer bedacht wordt.”

// HOOFDSTUK 4: Streven naar een gezonde balans

Het draait bij draagkracht en draaglast om balans; om een gezonde verhouding tussen last en kracht. Dit onderzoek brengt in beeld dat boeren deels grip hebben op de elementen van draagkracht en draaglast.

Zo vergroten passie, een gedegen opleiding en het bijhouden van vakliteratuur de draagkracht, en kan een passende ondersteuning bij bedrijfsovername de draaglast verlichten. Op andere elementen van draagkracht en draaglast hebben ze nauwelijks grip.

Voorals het elementen van draaglast betreft, komt de balans onder spanning te staan. En dat is momenteel het geval: op de snelle veranderingen rond regels en wetten en op de krappe marges die gegeven worden door de industrie hebben boeren amper grip. Zowel de last als de geringe invloed erop vormen een bedreiging voor een gezonde balans tussen draagkracht en draaglast.

Deze rapportage van Planbureau Fryslân, met ervaringen en ideeën van boeren zelf, geeft een aanzet in de richting van het zoveel mogelijk herstellen van de gezonde balans tussen draagkracht en draaglast voor boeren en hun families.

Tot slot wil Planbureau Fryslân de 24 geïnterviewden bedanken voor hun openhartige bijdrage aan dit onderzoek.

// BRONNEN

CBS (2021). [Geen bedrijfsopvolger voor meer dan 16 duizend boerderijen \(cbs.nl\)](#)

CBS (2022). [StatLine - Landbouw; gewassen, dieren en grondgebruik naar gemeente \(cbs.nl\)](#)

CBS (2023). [Stikstof en fosfaat in dierlijke mest lager dan nieuw mestplafond \(cbs.nl\)](#)

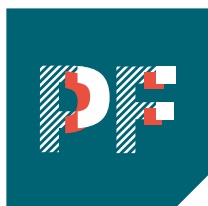
FSP (2019). ['Oog voor Friese melkveehouders bij overheidsbeleid, wet- en regelgeving'](#).
Afstudeerscriptie van FSP-stagiair/student Sjúke van der Ploeg.

KvK Handelsregister (2022). Aantal landbouwvestigingen per 10.000 inwoners.

Stichting 113 Zelfmoordpreventie & LTO (2022). [Suïcidaliteit onder agrariërs \(113.nl\)](#)

Windesheim, AERES, Van Hall Larenstein, FSP, Expertise familiebedrijven (2023). [Bedrijfsopvolging is een familiezaak. Werkboek voor agrarische families om samen het goede gesprek te voeren.](#) Zwolle: Hogeschool Windesheim.

Windesheim, AERES, Van Hall Larenstein, FSP, Expertise familiebedrijven (2023). [Bedrijfsopvolging is een familiezaak. Opdrachten behorend bij het werkboek.](#) Zwolle: Hogeschool Windesheim.

Planbureau Fryslân
Doelestraat 8a
8911 DX Leeuwarden
(058) 234 85 00
info@planbureaufryslan.nl
www.planbureaufryslan.nl

Planbureau Fryslân wordt gesubsidieerd door de provincie Fryslân.

COLOFON

'Draagkracht en draaglast' van boeren in Fryslân
is een uitgave van Planbureau Fryslân, mei 2023

Auteurs

Truus de Witte, Marijn Molema
Met medewerking van Jesse David Marinus

Eindredactie

Wies Kooistra

Vormgeving

Jongens van de Jong

© Planbureau Fryslân, 2023.

Verveelvoudigen is toegestaan, mits Planbureau Fryslân als bron wordt vermeld.